

**ВАРІАНТНІСТЬ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
(на матеріалі східнослов'янської середньовічної історіографії)**

Денисюк В. В. Варіантність фразеологічних одиниць (на матеріалі східнослов'янської середньовічної історіографії).

Статтю присвячено проблемам варіантності фразеологічних одиниць у східнослов'янських мовах. Прагматична спрямованість досліджуваних текстів, продовження киеворуських традицій визначили корпус фразеологічних одиниць, що закріпилися і функціювали в тогочасних літературних мовах і якими вільно оперували літописці. Проаналізовані трансформації сприяли виокремленню лексичних, граматичних, кількісних, позиційних і змішаних варіантів, що не порушують семантичної структури фразеологізмів у денотативному аспекті, зрідка впливають на зміни в конотації. Лексичні та граматичні варіанти розподілено на підгрупи.

Ключові слова: фразеологізм, варіантність, лексичні варіанти, граматичні варіанти, квантитативні варіанти, позиційні варіанти, змішані варіанти, східнослов'янські мови, літопис.

Денисюк В. В. Вариантность фразеологических единиц (на материале восточнославянской средневековой историографии).

Статья посвящена проблемам вариантности фразеологических единиц в восточнославянских языках. Прагматическая направленность исследуемых текстов, продолжение киеворусских традиций определили корпус фразеологических единиц, которые закрепились и функционировали в тогдашних литературных языках и какими свободно владели летописцы. Проанализированные трансформации позволили выделить лексические, грамматические, количественные, позиционные и смешанные варианты, не нарушающие семантической структуры фразеологизмов в денотативном аспекте, но изредка влияющие на изменения в коннотации. Лексические и грамматические варианты разделены на подгруппы.

Ключевые слова: фразеологизм, вариантность, лексические варианты, грамматические варианты, квантитативные варианты, позиционные варианты, смешанные варианты, восточнославянские языки, летопись.

Denysiuk V. V. Dimorphism of phraseological units (on the materials of east-Slavic medieval historiography).

The analysis of written references of historiographic genre, which proved wide dimorphism of phraseological units in east-Slavic languages that preserved strong Kyiv-Rus tradition in chronicles in 16th – 18th centuries, was made. Stated phraseological units made it possible to classify five variant types: lexical, grammatical, quantitative, positional and mixed. A great number of lexical and grammatical variants are associated with system relationship between lexical units and specificity of grammar structures of east-Slavic languages, in particular their synthetic nature, which helps vary phraseological units. Lexical variants are presented with the substitution of a verb, noun, adjective and adverb component. Grammatical dimorphism is determined with the use of singular and plural of a

substantive component, the use of a substantive component with parallel case endings, the use of forms with prepositions and without them, the use of a full and short form of adjectives, the use of various forms of degrees of comparison of adjectives, the use of prefixal/suffixal variants of a substantive component, the use of verbs of perfective and imperfective aspect. The studied references demonstrate the evolution of a grammatical structure of east-Slavic languages which helped single out diachronic-grammatical variants, in which their components represent different chronological stages of the formation of various grammatical forms. Closer to modern times, one can see less dimorphism of a lexical component, petrification of case, number forms of nouns or personal verb forms, fixation of a word order. The research done enables to state that phraseological dimorphism, as a lingual phenomenon, has a general language nature. Phraseological dimorphism itself is one of the proofs of dynamic processes in a language in general.

Key words: phraseology, variability, lexical variants, grammatical variants, quantitative variants, positional variants, mixed variants, East Slavic languages, chronicles.

Проблема варіантності фразеологічних одиниць виникла одразу ж із виокремленням фразеології як самостійної науки – у другій половині ХХ ст., проте й нині ще далека від свого остаточного розв’язання, постійно потрапляє в поле зору дослідників формування фразеологічного фонду і функціонування його одиниць у синхронії та діяхронії. Дискусійним залишається потрактування семантично тотожних чи близьких фразеологізмів, але відмінних за лексико-граматичним оформленням, що вимагає від мовознавців вироблення чітких критеріїв розмежування фразеологічних варіантів і фразеологічних синонімів.

Вітчизняна фразеологія в цьому аспекті має великі напрацювання. Зокрема, В. Архангельський зауважував, що фразеологічною одиницею необхідно вважати сукупність фразеологічних варіантів на всіх рівнях [1, с. 135]. О. Федоров категорично проти варіантності фразеологізмів, оскільки вважає такі одиниці синонімічними: будь-яка лексична заміна змінює характер образності фразеологізму, його оцінює й емоційне забарвлення [8, с. 20]. Н. Бабиц також вважає лексичні варіанти фразеологічними синонімами [2, с. 6]. В. Жуков класифікує фразеологічні варіанти на фонетичні, морфологічні, видові, конструктивні, словотворчі, лексичні [4, с. 180–181]. Проблемі варіантності фразеологічних одиниць присвятила спеціальне монографічне дослідження О. Діброва. Застосування семіологічного підходу дало змогу авторці зробити висновки, що варіантність пов’язана з постійним тиском сукупності форм і значень лексичної системи на внутрішню форму фразеологізмів як вторинних знаків. Відтак варіантність – це

сукупність динамічних станів фразеологізму як знака, що проявляється в його здатності актуалізувати той чи той додатковий зміст, водночас зберігаючи і реалізуючи парадигматичні й синтагматичні відношення між компонентами [3, с. 42]. О. Кунін під фразеологічними варіантами розуміє «різновиди фразеологічної одиниці, тотожні за якістю та кількістю значень, стилістичними і синтаксичними функціями, за сполучуваністю з іншими словами та які мають спільний лексичний інваріант при частково різному лексичному складі або ж відрізняються словоформами чи порядком слів». Дослідник виокремлює лексичні, морфологічні, синтаксичні, позиційні і квантитативні варіанти фразеологічних одиниць [5, с. 442]. Л. Скрипник фразеологічними варіантами вважає «співіснуючі в мовній системі утверджені традицією різновиди фразеологічних одиниць, які мають те саме значення (для образних – внутрішній образ), але різняться між собою одним або кількома (іноді усіма) компонентами лексичного складу або певними елементами граматичної структури». Фразеологічні варіанти вона класифікує на лексичні, граматичні (формальні) та лексико-граматичні (змішані) [7, с. 122]. Важко погодитися з тим, що заміна всіх компонентів лексичного складу може відбутися одночасно, оскільки навіть будь-яка заміна є потенційною причиною розпаду фразеологічної одиниці й утворення на її базі нових. В. Мокієнко, вважаючи необхідними ознаками варіантності фразеологізму єдність образу та синтаксичної конструкції, наголошує, що не будь-яку структурно-семантичну зміну можна вважати варіантом, а тільки таку, яка не порушує значення фразеологізму, не веде до утворення нової сутності [6, с. 26].

Варіантність як лінгвістична категорія має два плани вираження – синхронію та діахронію. Власне як явище діахронії вона дає змогу простежити історичний розвиток фразеологічного фонду тієї чи тієї мови. Тому такі дослідження завжди на часі, оскільки з погляду синхронії дозволяють виокремити і діахронні, або історичні, варіанти. В україністиці, наприклад, маємо незначну кількість студій, де проблему варіантності досліджено в діахронії. О. Юрченко, аналізуючи особливості формування фразеологічного фонду української літературної мови наприкінці XVIII – на початку XIX ст., пропонує історичну класифікацію фразеологічних одиниць [10, с. 45–46]. Демонструючи рух сполучення слів від крайньої фразеологічної периферії до фразеологічного фонду, дослідник акцентує і на появі

варіантів, що можуть співіснувати як рівноправні або один з яких через різні причини занепадає [10, с. 47–50]. Значну увагу варіантності фразеологізмів приділяє І. Черевко. У монографії «Фразеологія пам'яток української мови XVI–XVII століть: семантика, структура, стиль» під варіантністю фразеологізмів вона розуміє «різноманітні зміни в межах їх семантичної стабільності» [9, с. 47]. Дотримуючись класифікації варіантів фразеологізмів, запропонованої укладачами «Фразеологічного словника української мови», І. Черевко виокремлює фразеологічні одиниці, перетворені в результаті діякронного варіювання [9, с. 48–49].

Метою нашої розвідки є аналіз варіантності фразеологічних одиниць у східнослов'янських пам'ятках історіографічного жанру XVI–XVIII ст. Обраний матеріал дослідження має кілька підводних рифів, на які необхідно зважати: по-перше, у цей період завершується формування трьох національних мов, жодна з яких, проте, ще не має остаточно унормованого правопису та граматики, що може через т. зв. графічні варіанти, які не відображають реальної звучності, збільшувати кількість морфологічних; по-друге, три мови хоч і розвиваються відокремлено, однак значною мірою зберігають киеворуські традиції, спадок, зокрема й у сфері фразеології, яким автори активно послуговуються в діловій писемності та літописанні. Відтак порівняння українських, білоруських та російських історіографічних праць дасть змогу простежити «часову стійкість» (О. Юрченко) фразеологізмів, вплив поза- та внутрішньомовних чинників на появу варіантів. Інший розвиток отримують запозичені фразеологічні одиниці, адже в цьому разі кожна з мов послуговується власними преференціями, що позначається на виборі засобів для передачі значення (наявні чи відсутні такі в мові-джерелі), у сполучуваності мовних одиниць та ін., або ж калькує стійке сполучення слів із близькоспорідненої мови.

Аналізований матеріал дозволяє стверджувати, що в XVI–XVIII ст. у східних слов'ян варіантність фразеологізмів була звичним явищем. Це сприяє виокремленню лексичних, граматичних, квантитативних, позиційних та змішаних типів.

До лексичних варіантів зараховуємо семантично тотожні фразеологізми, у яких відбувається заміна однієї чи кількох лексем. Досліджувані тести засвідчують субституцію:

а) дієслівного компонента: ... *съ татарами Хмельницькій взяли примире* (ЧЛ, с. 9) – ... *Василий Ивановичь ... зараз учинил з королем*

полским **примирье** (ХЛЖ, с. 103); *и то было въ мѣстѣ Зборовѣ и учинили миръ зъ королемъ* (МЛ, с. 98–99) – Того же лета марта прислал к великому князю к Василью царь Магмед-Аминь казанский человека своего Абдулу з грамотою, чтобы его князь велики пожаловал, проступку ему отдал, а с ним бы **мир взял** (ПЛ, с. 9) – И князь велики **сотвори** с ним **мир**, и докончяные грамоты написаша (ПЛ, с. 10); *А великии бои и сѣчу межи собою вчинили, и поможе бог великому князю Минкгаулу, и побил мужов полочан **наголову*** (ЛК, с. 131) – *татарє с поляками зрадившиє под Сакалєм **на голову нийих поразили*** (КЛ, 5, с. 104); *И поможе бог великому князю Рынкгалту, ... з великим веселием и добытком золота, серебра и з великим набытком скарбов и **возвратившиєя восвоєяси*** (ЛК, с. 132) – *Видевши Карача, яко одолети казаков невозможно, **отъиде восвоєяси** [с] срамом* (ЕЛ, с. 62). Найбільшу кількість варіантів із заміною дієслівного компонента репрезентує стійке сполучення слів *огнем і мечем* + дієслово (не акцентуємо уваги на порядку компонентів): *всю землю Жомойтскую **огнем и мечем сплюндровали и звоевали** без отпору и Юрборку замку добыли* (ХЛЖ, с. 35) – *...загоны роспустивши аж до Тарнова велми **спустошил огнем и мечем*** (ХЛЖ, с. 62) – *Наста злочестивый Золотыя Орды царь Батый, который всю землю Российскую опустошил, **огнем и мечем разоряючи** ...* (ЛЛВ, с. 129);

б) субстантивного компонента: *и то было въ мѣстѣ Зборовѣ и учинили миръ зъ королемъ* (МЛ, с. 98–99) – *Въ року 1676 Шайтанъ баша войско Полское, и круля, и гетмановъ подъ Журавномъ облегъ и тамъ до часу **згоду учинили** съ собою* (ДЛ, с. 241) – *Учювши тоє, крижаки звонпили собою и в своей гордости и зараз боячися, абы и остаток нѣмцов от них не отступило, **учинили** з кролем **вѣчный покой*** (ХЛЖ, с. 90);

в) ад'єктивного компонента: *Рекоста: «Мы никоего зла сотвориша ему, а он с нами у докончании буда и **преступилъ крестное целование** и докончание, нашу землю воюеть и кровь христьянскую проливаетъ»* (СЛЛ, с. 71) – *И рекоша: «Мы ему никоего зла не сѣтворишия, а он с нами у докончании буда и **переступив хрестияньское цѣлование** нашу землю воюеть, и кровь хрестияньскую проливаетъ»* (ВЛ, с. 89);

г) адвербіативного компонента: *...царя Курдаса и все войско его **наголову поразили**, ледве сам втек до орды в малои дружине* (ЛК, с. 132) – *Знову того ж року, гды крижаки з мистром своим*

замок на горѣ Григория, названной Кашува, закладали, литва, напавши на них, **поразили их дощенту** (ХЛЖ, с. 27).

Історіографічні праці XVI–XVIII ст. демонструють конкуренцію між живомовною стихією та церковнослов'янською мовою відповідної редакції. Зокрема, у білорусько-литовських літописах фіксуємо семантично тотожні стійкі сполучення слів, утворених у різних мовах за однаковою моделлю, для чого були використані синонімічні лексеми *шлюб – брак, взяти – сотворити*, що, однак, не дає змоги потрактовувати це як субституцію компонентів, а тому такі фразеологізми вважаємо синонімічними, напр.: *А на третій день шлюб з собою взяли* (ХЛЖ, с. 97) – *И сотвори брак честнѣ* (СлЛ, с. 72).

Для досліджуваного періоду лексичними варіантами можна вважати й такі фразеологізми, які ілюструють закріплення в лексичній системі тієї чи тієї східнослов'янської мови різних номенів на позначення однієї реалії, напр.: рос.: *Мстисловской, да князь Федор Васильевич Лопата Оболенский з братьею и иные воеводы с Ысламом с царевичем билися и стрелялися об реку от утра и до вечера* (ПЛ, с. 16) – білорус.: *И поткалися с ним за Мазырем на реце Окуневце, и вдарилися полки межю собою, и вчинили бои лют от поранка аж до вечера* (ЛК, 132).

Граматичними вважаємо такі варіанти фразеологізмів, які тотожні за семантикою і лексичним складом, проте мають відмінності у граматичній структурі. У досліджуваних пам'ятках історіографічного жанру такі структурні типи презентовано уживанням:

а) однини і множини субстантивного компонента: *...они попы Кирил и Петр к той записи руки не прикладывали, потому что поп Кирил служил в то время в соборной церкви з дьяконом Васильем, а поп Петр в то же время служил у соборной церкви в пределе по нем святителе, потому к той их записи рук и не приложили* (ЛСПЗ, с. 227);

б) субстантивного компонента з паралельними відмінковими флексіями: *Изьшедшимъ изъ города изъскоша праща их и огню предаша, и нападоша на полкы их, и убиша от татар 4000, сами же изъбиены быша* (СЛ, с. 44) – *Повелѣ кумиры избити, а иных огневи предати* (СлЛ, с. 82);

в) приєднаних і безприєднаних форм: *... Кунос замок головный облегли, уставичне день и ночь до него штурмуючи и вежи подкопуючи* (ХЛЖ, с. 35) – *Густою стрелбою, штурмом нашим смѣле*

в день и в ночи застановляючися, *другие* замку запаленя переважно *гасили* (ХЛЖ, с. 118);

г) повної і короткої форми прикметників, напр. *великих* – *велика*: ... *пленишиа немилостивно от великих и до меньших, от мужеска полу и до женска* (СЛ, с. 51) – *И воиводы великаго князя вятчаном отвечали: «Целуйте же вы за великаго князя от велика и до мала, а изменников и коромолников выдаите головами»* (УЛ, с. 97);

г) різних форм ступенів порівняння прикметників, напр. *меньших* – *малыхъ*: ...*пленишиа немилостивно от великих и до меньших, от мужеска полу и до женска* (СЛ, с. 51) – ...*и сякоша вся оружиемъ от старых и до малыхъ, от мужска пола и до женска, и ерескии чин весь, и чернорискии* (СлЛ, с. 84);

д) префіксальних / суфіксальних варіантів субстантивного компонента: *И там и преставися, на мертвом и железа обтерли* (ПЛ, с. 25) – *Того же лета и преставися князь Ондрей Иванович, на мертвом и железа отерли* (ПЛ, с. 26); *Того ж року кроль полский з царем московским взял примире на два роки* (ХЛЖ, с. 109) – *Приходил кнзь Витовть со всею силою литовскою к Смоленску и стоял под городом Д̄ [4] н̄дли и ѡтишол, мир взем по старинѣ* (КЛ, 2, с. 118); *И Полскую землю ажъ до Илзы попустишили огнемъ и мечемъ, и Ильзу взяли* (Кройніка, с. 122) – ...*загоны роспустивши аж до Тарнова велми спустишил огнем и мечем* (ХЛЖ, с. 62);

е) дієслів доконаного і недоконаного виду: *В лето 6906-го. Наугородцы добили челом великому князю Висилию Димитриевичю* (ВолЛ, с. 168) – *За що били чолом до земли послы цареви и в тым проважено послов от царя* (ХЛЖ, с. 96).

Значна кількість граматичних варіантів зумовлена специфікою граматичної будови східнослов'янських мов, зокрема їх синтетичністю, що дає змогу варіювати компоненти фразеологізму. Зауважимо, що досліджувані пам'ятки яскраво демонструють еволюцію граматичної будови східнослов'янських мов. Цей аспект сприяє виокремленню діахронно-граматичних варіантів, у яких їх компоненти репрезентують різні хронологічні етапи становлення тієї чи тієї граматичної форми, напр.: мин. час, аорист 3 ос. мн.: *И казанци не мога терпети тоя нужи и добишия челом воеводам государьским* (ЕЛ, с. 15) – мин. час: *Того ж лета добили челом великому государю виною своего баширицы все дороги повинностию в вечное холопство попрежнему* (ВолЛ, с. 178); мин. час, перфект 1 ос. мн.: *А преж целовали*

есми крест князю Юрью на менших детех, на Михалце и на Всеволоде (ХЛ, с. 53) – мин. час: *И потом приведше их на вече, и пожаловаша их, и целовали крест, что им хотели добра Новгороду* (УЛ, с. 94).

Аналізовані літописи засвідчують функціонування і квантитативних варіантів – різні за кількістю компонентів фразеологізми, утворені шляхом редуції або нарощення. Ступінь фразеологізації сполучення слів та особливості давнього речення формально роблять кількість таких фразеологізмів досить великою. Однак укажемо тільки на ті, які квантитативну відмінність виявляють безпосередньо, напр.: *И тако, вшед во святую соборную церковь, встал на облаченное свое архиерейское место, подал мир на все четыре страны* (ЛЛВ, с. 147) – ...*чтено святое евангелие, молитва о граде и осенение на четыре страны и прочее* (ЛЛВ, с. 149) – *Потом на амвоне, прочитавши молитву главопреклонения, мир подал на все страны* (ЛЛВ, с. 149).

Позиційним варіантам фразеологізмів властивий прямий та зворотний порядок їх компонентів. Досліджувані тексти засвідчують широкий арсенал таких варіантів, переважно фразеологізмів дієслівно-іменникової чи прикметниково-іменникової будови, напр.: ... *однакъ все тое спустѣло, когда его, Менищкова, взято въ сѣлку на Сибирь, где и животь свой окончилъ* (ЛЛ, с. 53) – *1734 года Генваря 17 дня помянутый гетманъ и кавалеръ Даниль Апостоль окончилъ животь свой* (ЛЛ, с. 62); *И услышал то князь Федор, што братиш его в Подолскои земли не сътало в животе, и он, шед во Подолскую землю, засел Подолскую землю* (СЛ, с. 67) – *Того же лета Магмед-Аминя, царя казанского, в животе не стало* (ПЛ, с. 13); ... *и вси православные християне, всенародное множество от мала и до велика святой и животворящий крест господен им, великим государем, целоваша* (Летописец, с. 200) – *И воиводы великаго князя вятчаном отвечали: «Целуйте же вы за великаго князя от велика и до мала, а изменников и коромолников выдаите головами»* (УЛ, с. 97).

Ознаки лексичних, граматичних, квантитативних та позиційних варіантів можуть поєднуватися, результатом чого стають змішані варіанти. Значну частину з наведених вище варіантів фразеологізмів можна вважати саме змішаними. У літописах фіксуємо поєднання таких варіантів: ...*многим было пити горкую чашу смерти*» (ХЛЖ, с. 58) – ...*многим христіаном от того убиеннаго им татарина горкую чашу смертнующу пити* (ХЛЖ, с. 60); *Он же, надеяся о целовании креста,*

поеха в лодии чрез Днепр (ХЛ, с. 37) – *Неправ бе Михайло пред Ярославом во крестном целовании* (ХЛ, с. 65) (поєднання позиційної та граматичної варіантності); *...откуда подъѣздами частыми шведские повѣты огнемъ и мечемъ пустошили и въ полонъ великое множество позабирали* (ЛЛ, с. 43) – *Той всѣ заходныи краины и инии мощные панства шаблею и огнемъ в той час бурил* (ХЛЖ, с. 16) (поєднання лексичної та позиційної варіантності); *...однакъ все тое спустѣло, когда его, Менищикова, взято въ ссылку на Сибирь, где и животъ свой окончилъ* (ЛЛ, с. 53) – *Лаврентий тежь зараз ѣхал до монастыря Лаврентийского, котрого сам збудовал над Немном и там святобливе живота своего dokonчил* (ХЛЖ, с. 34) – *И на том деле убиеннымъ Ермаку и еже изволи им бог живот скончати* (ЕЛ, с. 72) (поєднання граматичної та квантитативної варіантності).

Отже, проведений аналіз писемних пам'яток засвідчив широку варіантність фразеологічних одиниць у східнослов'янських мовах, які на XVI–XVIII ст. зберігали сильну киеворуську традицію саме в літописанні. Зафіксовані фразеологізми дали змогу виокремити п'ять типів варіантів: лексичні, граматичні, квантитативні, позиційні та змішані, причинами появи яких є, з одного боку, системні відношення між лексичними одиницями, з іншого, – синтетичність вираження граматичних значень. Варіантність фразеологізмів є одним зі свідчень динамічних процесів у мові загалом.

Література

1. Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Опыт теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии / В. Л. Архангельский. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1964. – 315 с.
2. Бабич Н. Д. Фразеологія української мови : [навч. посібник] / Н. Д. Бабич. – Чернівці : Вид-во Чернів. ун-ту, 1972. – Ч. 2. – 91 с.
3. Диброва Е. И. Вариантность фразеологических единиц в современном русском языке / Е. И. Диброва. – Ростов : Изд-во Ростов. ун-та, 1979. – 192 с.
4. Жуков В. П. Русская фразеология : [учеб. пособие] / В. П. Жуков, А. В. Жуков. – М. : Высшая школа, 2006. – 408 с.
5. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка: [учебник] / А. В. Кунин. – [2-е изд., перераб.]. – М. : Высшая школа, Дубна : Изд. центр «Феникс», 1996. – 381 с.
6. Мокиенко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиенко. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Высшая школа, 1989. – 287 с.
7. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 280 с.

8. Фёдоров А. И. Развитие русской фразеологии в конце XVIII – начале XIX в. / А. И. Фёдоров. – Новосибирск : Наука, 1973. – 172 с.

9. Черевко І. Фразеологія пам'яток української мови XVI–XVII століть: семантика, структура, стиль : [монографія] / І. Черевко. – Львів : Ін-т укр-ва ім. І. Крип'якевича, 2013. – 235 с.

10. Юрченко О. С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови : кінець XVIII – початок XIX ст. / О. С. Юрченко. – Харків : Вища школа, 1984. – 208 с.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

ВЛ – Виленская летопись // Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – М. : Наука, 1975. – Т. XXXV. – С. 85–90.

ВолЛ – Вологодская летопись // ПСРЛ. – М. : Наука, 1982. – Т. XXXVII. – С. 160–193.

ДЛ – Добромильская летопись (1648–1700) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 239–241.

ЕЛ – Ермолинская летопись // ПСРЛ. – СПб. : Типография М. А. Александрова, 1910. – Т. XXIII. – С. 1–162.

КЛ – Київський літопис першої чверті XVII ст. // Український історичний журнал. – 1989. – № 2. – С. 107–120; 1989. – № 5. – С. 103–114.

Кройника – Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Ф. Софонович. – К. : Наук. думка, 1992. – 336 с.

Летописец – Летописец 1619–1691 // ПСРЛ. – М. : Наука, 1968. – Т. XXXI. – С. 180–205.

ЛК – Летопись Красинского // ПСРЛ. – М. : Наука, 1975. – Т. XXXV. – С. 128–144.

ЛЛ – Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных дѣйствъ и случаевъ описание, что въ какомъ годѣ въ Украинѣ малороссійской дѣялось, наипаче, кто именно когда былъ козацкимъ гетманомъ, и о протчихъ приключеніяхъ отъ Россіи, кратко (1506–1783) // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. 1. – С. 51–106.

ЛЛВ – Летописец Льва Вологодина // ПСРЛ. – М. : Наука, 1982. – Т. XXXVII. – С. 127–149.

ЛСПЗ – Летописное сказание Петра Золотарева // ПСРЛ. – М. : Наука, 1968. – Т. XXXI. – С. 206–233.

МЛ – Межигорская летопись (1608–1700) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 95–100.

ПЛ – Постниковский летописец // ПСРЛ. – М. : Наука, 1978. – Т. XXXIV. – С. 8–30.

СЛ – Супрасльская летопись // ПСРЛ. – М. : Наука, 1975. – Т. XXXV. – С. 36–67.

СлЛ – Слуцкая летопись // ПСРЛ. – М. : Наука, 1975. – Т. XXXV. – С. 68–84.

УЛ – Устюжская летопись // ПСРЛ. – М. : Наука, 1982. – Т. XXXVII. – С. 56–103.

ХЛ – Холмогорская летопись // ПСРЛ. – М. : Наука, 1977. – Т. XXXIII. – С. 10–138.

ХЛЖ – Хроника Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. – М. : Наука, 1975. – Т. XXXII. – С. 15–127.

ЧЛ – Черниговская летопись по новому списку (1587 – 1725) // Оттиск из Киевской Старины. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные / изд. Ал. Лазаревского. – Киев, 1890. – С. 6–36.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2017 р.